

УДК 159.923:37.041](045)

Любов Владиславівна Драгола,
кандидатка психологічних наук,
старша викладачка кафедри психології,
глибинної корекції та реабілітації,
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького,
м. Черкаси, Україна
ORCID: 0000-0002-9942-9303
dragola.liubov@gmail.com

Юлія Олександрівна Сіденко,
кандидатка психологічних наук,
старша викладачка кафедри психології,
глибинної корекції та реабілітації,
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького,
м. Черкаси, Україна
ORCID: 0009-0000-0231-1273
sidenko1991@gmail.com

САМОРОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ ЯК ПРЕДМЕТ ПСИХОЛОГІЇ ТА ПЕДАГОГІКИ

У статті представлено історичну ретроспективу ідеї саморозвитку людини в педагогіці та психології. Наголошується на включеності саморозвитку в сучасний освітній процес. Звертається увага на суперечливість осмислення в сучасній психології категорій «розвиток особистості», «саморозвиток особистості», «особистісне зростання». Описуються два напрями, що по-різному представляють процес саморозвитку особистості: саморозвиток як спонтанний процес прагнення особистісного зростання та розвитку (сформульований у гуманістичній парадигмі) та розвиток як усвідомлене та цілеспрямоване саморегулювання та самозміна себе (суб'єктний підхід). Стверджується, що саморозвиток не породжується виключно свободою волі та розуму людини і не є лише результатом цілеспрямованого виховання. Констатується, що педагогічна практика та психологічна наука мають бути звернені до пошуку тих педагогічних умов та вивчення тих факторів, за яких і той, і інший підхід виявиться продуктивним. Вирішення проблеми саморозвитку особистості лежить у площині інтеграції сучасного психолого-педагогічного знання.

Ключові слова: освіта, виховання, самовиховання, саморозвиток, розвиток, особистісне зростання, самосвідомість.

Liubov Drahola,
PhD in Psychology,
senior teacher of the Department of Psychology,
deep correction and rehabilitation,
Cherkasy National University
named after Bohdan Khmelnytskyi,
Cherkasy, Ukraine
ORCID: 0000-0002-9942-9303
dragola.liubov@gmail.com

Yuliia Sidenko
PhD in Psychology,
senior teacher of the Department of Psychology,

*deep correction and rehabilitation,
Cherkasy National University
named after Bohdan Khmelnytskyi,
Cherkasy, Ukraine
ORCID: 0009-0000-0231-1273
sidenko1991@gmail.com*

PERSONALITY DEVELOPMENT AS A SUBJECT OF PSYCHOLOGY AND PEDAGOGY

The article presents a historical retrospective of the idea of human self-development in pedagogy and psychology. The inclusion of self-development in the modern educational process is emphasized. Attention is drawn to the contradictory interpretation of the categories «personality development», «personality self-development», «personal growth» in modern psychology. Two directions are described that represent the process of self-development of an individual in different ways: self-development as a spontaneous process of striving for personal growth and development (formulated in the humanistic paradigm) and development as a conscious and purposeful self-regulation and self-change of oneself (subjective approach). It is claimed that self-development is not generated exclusively by the freedom of will and mind of a person and is not only the result of purposeful education. It is stated that pedagogical practice and psychological science should be focused on finding those pedagogical conditions and studying those factors under which both the one and the other approach will be productive. It is worth paying attention to how effective each of the approaches will be in certain age periods of personality development. In psychology, there is currently no single approach to the phenomenon of self-development, the definition of its essence, the formation of a synonymous field of similar concepts. Solving the problem of self-development of the individual lies in the plane of integration of modern psychological and pedagogical knowledge.

Self-education and self-development is a necessary condition for improving pedagogical skills and professional development of a future specialist. One of the main tasks of education in general is the formation of the ability of a growing personality to self-education and self-development.

Key words: *education, upbringing, self-education, self-development, development, personal growth, self-awareness.*

Ідея саморозвитку особистості належить до досить давніх продуктів наукової думки. Простежити її історичну еволюцію надзвичайно важливо для сучасної психології та педагогіки, оскільки змістовна сторона саморозвитку в наші дні описується на основі нової системи гуманітарного знання, але одне з принципових питань: яка природа «активної спрямованості» особистості в області «самості»? – не має задовільного пояснення.

Мета статті – представити історичну ретроспективу ідеї саморозвитку людини в педагогіці та психології.

Ідея саморозвитку людини бере початок у великих філософських системах античної Греції, і що цікаво відразу отримує педагогічну інтерпретацію. Сократ виступив одним із основоположників вчення про спочатку розумну і добру природу людини, її свідому спрямованість до добра та істини. Відомо те особливе значення, яке він надавав стародавньому вислову, накресленому на фронтоні Дельфійського храму в Афінах: «Пізнай самого себе». Тільки пізнання себе, вважав Сократ, відкриває людині, що може, чого неспроможна, і вказує шлях реалізації добра. Визначним досягненням античної практики освіти стала «сократівська бесіда», яка повною мірою реалізувала його спосіб «самозародження істини» у свідомості учня.

Платон першим обґрунтував апріорну природу саморозвитку триєдиної душі людини і побудував на її основі утопічну систему освіти. Представляючи душу людини як єдину субстанцію, що включає розумну, вольову і чуттєву частини, Платон ставить питання про те, що людина повинна сама робити постійні зусилля, щоб зрозуміти, які «розміри», можливості кожного елемента душі вона має в своєму розпорядженні від народження, повинен зміцнювати розумну частину душі та зусиллями волі приборкувати чуттєву частину. Це внутрішнє протиріччя між низинним, чуттєвим і вищим, розумним початком

є рушійною силою саморозвитку. Перед нами, по суті, одна з перших моделей саморозвитку людини, педагогічно витлумачена Платоном у творах «Держава» та «Закони». Тут він описав ідеальну систему освітніх установ, кожна з яких – ступінь саморозвитку певної частини душі: сходження від чуттєвих, фізичних проявів людини до вольових та розумних.

Аристотель, як відомо, на відміну від Платона, відстоював апостеріорну позицію у розумінні розвитку душі людини. Він переконував, що жодна чеснота не дається нам від природи, але й не набувається крім можливостей природи, тому призначення людини – «діяльність душі». Цю особливу людську активність визначає, як вважав Аристотель, постійна суперечність двох початків: пасивного (матерії) та активного (форми). Душа людини – це активний початок у його матеріальному тілі. Три її основні «здібності»: рослинна, чуттєва і розумна існують у єдності і потребують гармонійного розвитку. Вихідний пункт цього гармонійного розвитку душі – «активний розум». Саме пізнання добра спрямовує всі бажання людини та її прагнення до дій [10].

Варто зазначити, що наукове осмислення ідеї саморозвитку особистості спочатку відбувається у філософському (теоретичному) та педагогічному (прикладному) аспектах. І справа тут не тільки в тому, що психологія як наука сформувалася пізніше педагогіки майже на півтора століття, а й у тому, що педагогічне знання до середини XIX ст. самодостатньо вирішувало реальні та екзистенційні проблеми виховання особистості.

Грунтовно педагогіка звернулася до ідеї саморозвитку людини в епоху Просвітництва. Ця ідея повною мірою відображала дві головні цінності Просвітництва: природу та свободу. Ж. Ж. Руссо у своїй «теорії природного виховання» проголосив довільність природних проявів дитини та запропонував педагогічний супровід природного, вільного саморозвитку. Його педагогічні ідеї з рівним азартом сприймалися і філософами, і літераторами, і педагогами та політиками. Така універсальна популярність, безперечно, вказує на досить загальний план опрацювання проблеми, але варто звернути увагу на трактування апріорного та привнесеного аспектів саморозвитку.

Ж. Ж. Руссо, по суті, інтерпретує апріорну модель розвитку людини, що йде від Платона. Він гранично ідеалізує природу дитини, «отриману з рук Творця», вважає все «початкове розташування» його сил, схильностей, почуттів абсолютно позитивним і таким, що підлягає природному розвитку.

Педагогічний супровід саморозвитку у Ж. Ж. Руссо парадоксально з погляду традиційної педагогіки. Виховання, узгоджене з природним ходом розвитку природи, «має бути чисто негативним», тобто воно полягає не в тому, щоб вчити чесноти та істині, а в тому, щоб оберігати природні пориви та бажання дитини. Визнавати значущість дитячого «самолюбства» – це позиція терплячого спостерігача, шляхетного та мудрого наставника, тому «вільна самодіяльність» лежить в основі всього освітнього процесу, який організовує педагог.

На думку Ж. Ж. Руссо, природне виховання почнеться тільки тоді, коли у дитини з'явиться потреба в будь-якій новій якості, і вона самостійно почне діяти. Ось тут і вступає «розсудливий наставник», який, вивчивши природу дитини, її задатки та можливості, допоможе організувати рівновагу між природними передумовами та силою бажання діяти по-новому. Ж. Ж. Руссо переконано вважав, що така природна рівновага забезпечить не лише тимчасовий успіх діяльності, а й щастя людини.

Однією з найвпливовіших концепцій саморозвитку людини у європейській педагогіці по праву належить І. Г. Песталоцці. Освіту людини він розглядав, за Ж. Ж. Руссо, як саморозвиток його власних сил, які даровані природою, і нею ж зумовлена природна потреба їхнього активного розвитку [3].

У пошуках надійних першооснов саморозвитку дитини І. Г. Песталоцці визначив три сфери сил: моральні, розумові та фізичні. У кожній з них він фіксує «елементи» – неподільні початки, «спонтанні здібності», які виявляються у дитини вже при народженні та потребують постійної роботи «за допомогою самого себе». Елементи фізичного розвитку – прості рухи загальноживаних трудових процесів, які лежать в основі майстерності. Елементи морального розвитку – перші моральні почуття (любові, вдячності, довіри), які прокидаються завдяки «природоподібній материнській турботливості». Елементи розвитку розуму – здатність до мови (слово), здатність до чуттєвого пізнання (форма), здатність пізнавати єдність і множину (число) [3].

І. Г. Песталоцці підкреслює значення «рівноваги» моральних, розумових і фізичних сил людини, єдність «внутрішньої, духовної сутності» саморозвитку моральних почуттів, розумових здібностей та здібностей до майстерності. У такій єдності, «по-людськи поживляючись», діючи, застосовуючись у житті, вони самі розвиватимуться [4].

Цікаво, що у творах І. Г. Песталоцці вже зустрічаються поняття «психологічні засоби», «психологічні дії», «психологічно упорядковані вправи», досить психологічно оснащені його думки про розвиток у дитини здібностей до спостереження, мови, мислення. Крім того, він переконливо обґрунтовує послідовність педагогічної взаємодії з дитиною, порівнюючи з певним рівнем розвитку її сил [2]. Але найважливішим є його пошук «пускового механізму» первинної інтегральності серця, розуму та майстерності. І. Г. Песталоцці звернув увагу на те, що, складаючи своє враження про предмети зовнішнього світу, дитина одночасно створює «ідею» про свою дію з предметом, про оцінку предмета, про себе по відношенню до цього предмета. Називаючи цей акт «спогляданням» (поняття запозичене у І. Канта), І. Г. Песталоцці обґрунтовує його як цілісне, усвідомлене пізнання речей із власним ставленням до цих предметів, подій чи явищ. Він, сутнісно, стверджує, що вихідним початком саморозвитку є розум.

У вітчизняній педагогіці ідея саморозвитку людини знайшла своє втілення у педагогічній антропології К. Д. Ушинського. Сама назва головної праці К. Д. Ушинського «Людина як предмет виховання. Досвід педагогічної антропології» вказує на те, що виховання та навчання, освіта загалом відіграють вирішальну роль у житті людини. Лише завдяки вихованню людина стає самостійно діючою істотою: вона не лише опановує культурні здобутки навколишнього світу, а й створює саму себе, самореалізується.

Ще будучи молодим професором, К. Д. Ушинський звертався до своїх студентів у лекції з правознавства, і вказував, що найсуттєвіша, найбільш людська потреба в людині є потреба вдосконалення, розвитку [5].

На думку К. Д. Ушинського, розвиток людини не тільки визначається зовнішніми впливами середовища та виховання, а й є до певної міри природним процесом. Цікаво, що К. Д. Ушинський використовує поняття «сила розвитку», позначаючи ним ініціативу дії довільного, вияв певної внутрішньої закономірності – ця сила належить організму, тобто устрою органічного зародка: його механічним, хімічним і фізичним властивостям [5]. Він говорив, що тут багато темного і загадкового, і поки що наука не може дати ясної характеристики «сили розвитку», але ігнорувати цей душевний феномен неприпустимо.

Досліджуючи душевні прагнення дитини, К. Д. Ушинський спеціально наголошує на її природженому прагненні до самостійності та свободи і пояснює це тим, що прагнення до свободи виховується лише тими обмеженнями, які дитина може сама подолати і справді долає; а з цього вже сама собою виходить і необхідність доставити вихованцеві якомога більше випадків, які допоможуть це дослідити [5].

Прагнення звести саморозвиток до цілеспрямованого та керованого процесу без фундаментального осмислення його природи не тільки не продуктивно у науковому відношенні, а й небезпечно з погляду практики освіти. Теорія саморозвитку безпосередньо

виходить на проблеми задоволеності життям, психоемоційного благополуччя особистості. Її педагогічний аспект не може залишити осторонь життєву включеність дитини, самореалізацію її особистості в освітньому процесі. А уможливити «дослідження» без достатньої опори на досягнення психології у сучасній вітчизняній педагогіці, на жаль, дуже поширені.

Але психологія поки що не пропонує педагогічній науці ясного та надійного обґрунтування феномену саморозвитку особистості. Для аналізу психологічного змісту концепту «саморозвитку» необхідно розвести три подібні, але не однозначні поняття: власне саморозвиток, розвиток особистості та особистісне зростання. Досить часто вони сприймаються як синоніми. Водночас кожне із них несе власне семантичне навантаження, яке часом стає визначальне у загальному розумінні даного явища. Пояснимо це докладніше.

У сучасній психології виділяють два напрями, що по-різному представляють процес саморозвитку особистості: саморозвиток як схильність до відтворення, створення себе – спонтанний розвиток і усвідомлена, цілеспрямована самозміна [6; 9]. Провідною різницею між цими напрямками у поглядах на саморозвиток, на наш погляд, є різне уявлення про детермінанти та джерела процесу саморозвитку.

Відповідно до першої точки зору, що розвивається, головним чином, у рамках гуманістичного та екзистенційного напрямів, саморозвиток розуміється як природний процес розвитку психіки [8]. Природа людини розглядається як позитивна, а прагнення до самовдосконалення – як її невід’ємна характеристика. Прихильники цього підходу вважають, що людина має власну активність, прагнення до особистісного зростання, реалізації внутрішнього потенціалу. У зв’язку з цим поняття «особистісне зростання», «саморозвиток» та «розвиток особистості» використовуються як синоніми, які змістовно практично перекривають один одного. До цього ж синонімічного ряду зазвичай включають і поняття «самореалізація», «самоактуалізація». Особлива увага в рамках цього напрямку приділяється аналізу зовнішніх умов та механізмів розвитку.

Наприклад, у концепції Маслоу, основоположника гуманістичної психології, самоактуалізація розуміється як рух до межі можливого вдосконалення. Завдання людини – навчитися звільняти пригноблене, пізнати власне «Я», прислухатися до «голосу пориву», розкрити свою величну природу, досягти розуміння, прозріння й осягнення істини [1]. Особистісний ріст і самореалізація можливі лише тоді, коли певною мірою задовольняються потреби нижчого рівня, займаючи більш високі рівні в мотиваційній ієрархії.

Можливо, найбільш розроблені ідеї позитивного початку в природі людини та особистісного зростання як іманентно властивого їй, представлено у роботах К. Роджерса. Згідно з поглядами К. Роджерса, у людини є власні здібності і можливості для подолання проблем, що виникають у неї. Завдання психотерапії – фасилітація – супровід і підтримка клієнта на цьому шляху. Психотерапевтичний підхід К. Роджерса отримав назву клієнт-центрованого підходу, оскільки основну увагу він приділяє не проблемам людини, а самій людині.

Для того, щоб розвиток протікав у позитивному руслі, за К. Роджерсом, людині необхідні певні умови, які допомагають у реалізації його програми. Основними серед них він називає емпатичну підтримку, безумовне прийняття людини і справжність, чи щирість. Його модель змін, що реалізується у процесі психотерапії, отримала назву «модель зростання». Проте зовнішні умови не лише допомагають розвитку, але можуть внести кардинальні зміни до нього [4].

На думку К. Роджерса, особистісному зростанню можуть перешкоджати захисти, вироблені в дитинстві під час неадекватного виховання. Вони призводять людину до

ігнорування та відмови від самого себе за сумнівні нагороди та досягнення. Вивчення їх і відмова від них сприяє особистій послідовності та автентичності. І якщо створити людині сприятливі умови, вона буде розвиватися в позитивному напрямку. Як рушій саморозвитку клієнтоцентрована терапія К. Роджерса розглядає розрив між «я реальний» і «я ідеальний».

У гештальт-терапії основний акцент робиться на особистісному зростанні через розвиток свідомості клієнта, що веде до розвитку особистості (Ф. Перлз). Психотерапевт допомагає клієнту стати все більш усвідомлюючим, щоб вийти з тупикової ситуації та отримати справжні контакти з навколишнім середовищем.

Розвиток у теорії динамічних систем, як зазначає О.О. Сергієнко, бачиться як поява властивостей цілісної системи і може бути зрозумілим лише в термінах складної взаємодії її компонентів. Ключова характеристика динамічної системи – самоорганізація, що означає досягнення нових станів через власне функціонування. При безперервній зміні за одним або більше параметрами новий стан може з'явитися спонтанно як функція нелінійних взаємодій між елементами системи [4].

Як правило, саморозвиток при змішуванні його з особистісним зростанням та розвитком особистості не висувається самою людиною як усвідомлена мета, а є «побічним продуктом» якогось іншого процесу: міжособистісної взаємодії, творчого акту, спонтанної дії, самореалізації, самотрансценденції, психічного розвитку чи навіть адаптації. Гуманітарний і природничо-науковий напрямки у поглядах на саморозвиток хіба що доповнюють одне одного, розглядаючи цей процес із різних сторін. Гуманітарний погляд передбачає наділення внутрішньою активністю глибинне «Я» людини, спонтанний розвиток, а природничо-науковий – основний наголос робить на генетичні або біологічні детермінанти. Але їх поєднує уявлення про природність та спонтанність процесу саморозвитку. Вони обидва приділяють значну увагу середовищному контексту.

Однак таке розуміння природи людини є лише однією з можливих точок зору, з якої можна аналізувати феноменологію саморозвитку. Альтернативний погляд на саморозвиток представлений переважно дослідниками, які працюють із суб'єктивним підходом, у якому це явище розглядається не як спонтанний процес, а як свідомий вибір людиною вектора власного розвитку, як цілеспрямована дія. Поняття саморозвитку відрізняється від поняття «розвиток особистості» або «психологічний розвиток» і не завжди розглядається як особистісне зростання. У цьому контексті саморозвиток описується як свідомо діяльність людини, спрямована на повну реалізацію себе як особистості, і як форма людської творчості, що культивує свою унікальність шляхом розширення творчих можливостей [7]. Саморозвиток вважається формою розвитку, двигуном якої свідомо керує сам суб'єкт.

Л.З. Сердюк визначає саморозвиток як якісну, незворотну, спрямовану зміну особистості, що здійснюється під управлінням самої особи як суб'єкта розвитку. Визнається, що саморозвиток, зберігаючи родові ознаки розвитку, відрізняється усвідомленою та активною участю особистості у його здійсненні за допомогою управління спрямованої на саморозвиток діяльністю та способом життя [9]. Аналізуючи процеси, репрезентовані поняттям «Я», вона наголошує на неадекватності розуміння саморозвитку як самоспрямованого розвитку, оскільки сама категорія розвитку характеризує не розвиток «інших», а власний розвиток. Поняття «само» передбачає, що суб'єкт не тільки здійснює певну активність, а й керує нею [9].

Як відмінні риси саморозвитку називають активність, самостійність, відповідальність, ініціативність, свідомість, цілепокладання, самогуляцію та ін. У роботах прихильників цієї точки зору проявляється недовіра до природи людини, а як провідний фактор розвитку визнається вплив середовища.

Однак не всякий саморозвиток в рамках цього підходу вважається особистісним зростанням або розвитком особистості, оскільки цілі саморозвитку обираються суб'єктом самостійно і довільно. Важливо, що вони можуть нести як позитивне, так і негативне значення (як у власному розвитку особистості, так і в оточуючих). Тому вмілого шахрая, який розвиває асоціальні навички та ставить перед собою цілі вдосконалення на роботі, навряд чи можна назвати особистістю з особистим ростом. Його особистість, якщо розвивається, то, очевидно, на конструктивному напрямі. Такий саморозвиток скоріше характеризує регрес особистості. Дослідники зазначають, що саморозвиток – це свідома зміна і так само свідоме прагнення зберегти в незмінності свою «Я-самість». Цілі, напрями, засоби цих змін визначаються самостійно [4]. Таким чином, представляючи процес саморозвитку як у значній мірі керований ззовні, вони висувають перед шкільною психологією ціль навчити учнів ставити завдання саморозвитку та шукати засоби для їх вирішення.

У той же час серед сучасних психологів існує думка про необхідності та плідності поєднання у тренінговій роботі обох підходів: і цілеспрямованого, і спонтанного, оскільки кожен з них окремо, на їхній погляд, має як сильні, так і слабкі сторони [9]. Але найчастіше реалізується один із підходів, оскільки кожен з них має свою теоретичну модель, методологічну установку, що формує свою логіку побудови роботи з людиною.

Таким чином, у психології нині немає єдиного підходу до феномену саморозвитку, визначення його сутності, утворення синонімічного поля подібних понять. Деякими авторами воно розглядається як внутрішня, глибинна потреба особистісного зростання, яка веде людину по життю та потребує додаткового усвідомлення, головним чином у разі виникнення психологічних проблем, недоступних для самостійного вирішення. Педагогічні концепції особистісно орієнтованої освіти вибудовані з урахуванням саме цього підходу. Інші автори наполягають на відрефлексованості, усвідомленості та самостійному регулюванні процесу саморозвитку, що призводить до його розгляду і в позитивному, і в негативному контексті. Логічним продовженням цієї позиції в педагогіці є висування завдання навчити людину саморозвитку, сформувати в неї компетенції в галузі роботи над собою, спрямувати її конструктивним шляхом розвитку особистості.

Головна теза авторів цієї статті полягає в тому, що саморозвиток особистості не можна і неможливо пояснити ні як пряме породження ідеї свободи розуму як вихідний початок у людині, ні тільки як результат цілеспрямованого виховання. Ми вважаємо, що фундаментальним у саморозвитку особистості є самосвідомість – свідомість, звернена до свого людського «Я». Саме самосвідомість дозволяє особистості осягнути, якою бути, згідно з якими уявленнями та цінностями діяти, зробити себе предметом не тільки пізнання, а й перетворення, удосконалення.

Педагогічна практика та психологічна наука повинні звернутися до пошуку тих педагогічних умов та вивчення тих факторів, за яких і той, і інший підхід виявиться продуктивним. Варто звернути увагу і на те, наскільки результативним буде кожен із підходів у певні вікові періоди розвитку особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Балл Г.О. Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічній сферах). Житомир: ПП «Рута», Вид-во «Волинь», 2008. 332 с.
2. Батліна Л. В. Проблеми і зміст духовного самовдосконалення людини. Духовність особистості: методологія, теорія і практика: зб. наук. праць. Луганськ, 2004. С. 37–44.
3. Батлін Л.В. Основи людинознавства: людина в цілому: навчальний посібник. К.: КНТ, 2008. 329 с.

4. Боришевський М.Й. Особистість у вимірах самосвідомості: монографія. Суми: Видавничий будинок «Еллада», 2012. 608 с.
5. Ідеї К. Д. Ушинського в контексті сучасної педагогічної науки та освіти: 1991–2009 рр. (до 185-річчя від дня народження) : біобібліогр. покажч. / НАПН України, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського, Південноукр. нац. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського; уклад.: Доркєну А. М., Іванова І. О., Лога Т. В.. Одеса, 2010. 123 с. (Серія «Видатні педагоги світу»; вип. 5).
6. Карпенко З. С. Аксиологічна психологія особистості: монографія. Івано-Франківськ: Лілея. Н.В., 2009. 512 с.
7. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. К.: Рад. школа, 1989. 608 с.
8. Максименко, С. Д. Психологія внутрішнього світу. Розвиток особистісної активності: теоретичні аспекти: зб. наук. пр. /за ред. С. Д. Максименка. К.: Міленіум, 2005. С. 3–32.
9. Сердюк Л.З. Психолого-педагогічні основи процесу самотворення особистості: монографія; за ред. Л. З. Сердюк. К.: Педагогічна думка, 2015. 197 с.
10. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості у межах і за межами буденності. Філософсько-психологічні моделі дослідження ціннісних засад буття людини. К.: «Либідь», 2003. 342 с.

REFERENCES

1. Ball, H.O. (2008). Orientyry suchasnoho humanizmu (v suspilnii, osvittinii, psykhologichnii sferakh). Zhytomyr: PP «Ruta», Vyd-vo «Volyn» [in Ukrainian].
2. Batlina, L.V. (2004). Problemy i zmist dukhovnoho samovdoskonalennia liudyny. Dukhovnist osobystosti: metodolohiia, teoriia i praktyka: zb. nauk. prats. Luhansk [in Ukrainian].
3. Batlin, L.V. (2008). Osnovy liudynoznavstva: Liudyna v tsilomu: Navchalnyi posibnyk. K.: KNT [in Ukrainian].
4. Boryshevskiy, M.I. (2012). Osobystist u vymirakh samosvidomosti: monohrafiia. Sumy: Vydavnychiy budynok «Ellada» [in Ukrainian].
5. Idei, K.D. (2010). Ushynskoho v konteksti suchasnoi pedahohichnoi nauky ta osvity: 1991–2009 rr. (do 185-richchia vid dnia narodzhennia): biobibliohr. pokazhch. / NAPN Ukrainy, DNPB Ukrainy im. V. O. Sukhomlynskoho, Pivdennoukr. nats. ped. un-t im. K. D. Ushynskoho; uklad.: Dorkenu A. M., Ivanova I. O., Loha T. V. Odesa (Seriiia «Vydadni pedahohy svitu»; vyp. 5) [in Ukrainian].
6. Karpenko, Z.S. (2009). Aksiolohichna psykhologhiia osobystosti: monohrafiia. Ivano-Frankivsk: Lileia [in Ukrainian].
7. Kostyuk, H.S. (1989). Navchalno-vykhovnyi protses i psykhichniy rozvytok osobystosti. K.: Rad. Shkola [in Ukrainian].
8. Maksymenko, S.D. (2005). Psykhologhiia vnutrishnoho svitu. Rozvytok osobystisnoi aktyvnosti: teoretychni aspekty: zb. nauk. pr. /za red. S. D. Maksymenka. K.: Milenium [in Ukrainian].
9. Serdiuk, L.Z. (2015). Psykhologo-pedahohichni osnovy protsesu samotvorennia osobystosti: monohrafiia; za red. L. Z. Serdiuk. K.: Pedahohichna dumka [in Ukrainian].
10. Tytarenko, T.M. (2003). Zhyttievyi svit osobystosti u mezhakh i za mezhamy budennosti. Filofosko-psykhologichni modeli doslidzhennia tsinnisnykh zasad buttia liudyny. K.: «Lybid» [in Ukrainian].